

Serap Taştekin

Dr. Öğr. Üye., Selçuk Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi, Konya/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Selçuk University/Faculty of Literature, Konya/Turkiye

eposta: seraptastekinn@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0854-8623> - RorID: <https://ror.org/045hgzm75>

Atıf/Citation: Taştekin, Serap. 2025. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni İlişkilerini Takibi (1885-1895). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/43, 163-185.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1577778>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	01.11.2024
Kabul Tarihi/Accepted:	22.01.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.03.2025

LONDRA BÜYÜKELÇİSİ RÜSTEM PAŞA'NIN İNGİLİZ-ERMENİ
İLİŞKİLERİNİ TAKİBİ (1885-1895)

Öz

II. Abdülhamit dönemi diplomasisinin önemli isimlerinden biri olan İtalyan asıllı Rüstem Paşa, Londra'da Büyükelçi olarak görev yaptığı on yıllık sürede Ermeni komite, dernek ve basın faaliyetlerini yakından takip etmiş, Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında bu konuda yaşanan gelişmelerde etkin bir rol üstlenmiştir. İngiltere hükümeti, parlamento üyeleri ve muhalefetteki siyasetçilerle daima irtibat halinde olan Rüstem Paşa, Hariciye Nezareti'ne sık sık rapor vermek suretiyle Londra'da Ermeniler ile ilgili Osmanlı Devleti aleyhine sürdürülen faaliyetleri önlemeye çalışmıştır. Rüstem Paşa, komite çalışmalarının yanı sıra İngiltere'de meskûn Ermenilerin sosyal ve siyasi faaliyetleri ile ilgili takipte bulunmuş; bunların özellikleri ve Osmanlı Devleti'ni hedef aldığını tespit ettiklerini hem İngiltere Hükümeti hem de Hariciye Nezareti'ne düzenli raporlar halinde sunmuştur. Osmanlı Devleti aleyhinde yapılan yayınları da takibe alan Rüstem Paşa, İngiliz gazetelerinde çıkan aleyhte haberleri Hariciye Nezareti'ne raporlamış, bunların yayımlanmasına engel olmaya çalışmıştır. İngiltere'den Ermenilere yapılan silah yardımı konusunda da Rüstem Paşa'nın takibi dikkat çekicidir. Rüstem Paşa, Ermenilerin William Gladstone taraftarlarıyla irtibat halinde olduklarını bilmesine rağmen, bu kişiler İngiliz hükümeti tarafından korundukları için araştırmaları sonuçsuz kalsa da her türlü gelişmeyi Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in İngiltere ile ilişkilere önem verdiği kritik bir dönemde Londra Büyükelçisi olarak görev alan Rüstem Paşa, Ermeni-İngiliz ilişkilerinde kişisel değerlendirmeleriyle Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını ve Avrupa'daki imajını koruyucu rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Rüstem Paşa, Ermeni Meselesi, İngiltere, Diplomasi, II. Abdülhamit.

THE OVERSIGHT OF ENGLISH-ARMENIAN RELATIONS BY THE LONDON AMBASSADOR RUSTEM PASHA (1885-1895)

Abstract

Rüstem Pasha, one of the leading figures during the diplomacy of Abdulhamid II and of Italian origin, closely followed the activities of Armenian committees, associations and the press during the ten years he served as Ambassador in London, and played an active role in the developments between the Ottoman Empire and England on this issue. Always in contact with the British government, members of parliament and opposition politicians, Rüstem Pasha tried to prevent the activities carried out against the Ottoman Empire in London by frequently reporting to the Ministry of Foreign Affairs. In addition to his committee work, Rüstem Pasha oversight of the social and political activities of Armenians living in England; he prepared regular reports to both the British Government and the Ministry of Foreign Affairs and presented his assessments of their characteristics and the fact that they targeted the Ottoman Empire. Rüstem Pasha, who also pursued the publications against the Ottoman Empire, reported the negative news in British newspapers to the Ministry of Foreign Affairs and tried to prevent their publication. Rüstem Pasha's oversight of on the issue of arms aid from England to the Armenians is also noteworthy. Although Rüstem Pasha knew that the Armenians were in contact with William Gladstone supporters, he reported all developments to the Foreign Ministry, although his investigations were inconclusive because these people were protected by the English government. Rüstem Pasha, who served as the London Ambassador during a critical period when Sultan Abdulhamid II attached importance to relations with England, played a protective role in the interests of the Ottoman Empire with his personal evaluations as well as his close follow-up of Armenian-English relations.

Keywords: Rüstem Pasha, Armenian Question, England, Diplomacy, Abdulhamid II.

Giriş

Şark meselesinin bir parçası olarak kabul edilen ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerinde ve diplomasisinde 1860'lara kadar bir 'mesele' olarak görülmeyen Ermeni azınlıklar konusu, 1870'lerden itibaren Hristiyan uyruklar kapsamının dışında, bir sorun olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki 93 Harbi, Ermeni meselesinin uluslararası hale gelmesi açısından bir milat olarak değerlendirilir. Bu savaştan sonraki yarım yüz yıl, Ermeni tarihinin en ilginç ve tartışmalı dönemidir (Şimşir, 2003: 1). Savaştan sonraki dönemde, Ermeniler barış sürecini kendilerine pay çıkarmak için kullanmaya çalışacaklardır. (Mahlut, 2022: 92).

1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine¹ göre Rus askerinin istilası altında bulunup Osmanlı Devleti'ne iade edilmesi gereken ve Ermenilerin yerleşik olduğu mahallerin tahliye edilmesi için gerekli ıslahatlar yapılacaktı (Erim, 1953: 395). Ermeniler bağımsız bir devlet kurma isteklerinin büyük devletler tarafından açıkça destekleniyor olmasından cesaret alarak patriklik ve dernek öncüleri vasıtasıyla Avrupa kamuoyunu etkilemeye çalıştılar. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi için Grandük Nikola'ya başvuran Patrik Nerses öncülüğündeki Ermeniler, Berlin Konferansı öncesinde de Avrupa'da girişimlerde bulundular (Gürün, 1985: 105). 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması ile Berlin Konferansı'nın toplanacağı 13 Haziran 1878 tarihleri arasında Ermeniler Patrik Nerses aracılığıyla İngiliz elçisi Layard'a başvurarak muhtıralar verdiler. Ermeni temsilciler, 17 Mart 1878 tarihinde gerçekleşen görüşmede Layard'ın bölgede nüfus çoğunluğunun Türklere ait olduğunu hatırlatması üzerine bunu kabul ettiklerini, fakat Hristiyan yönetiminden başka çare olmadığını ifade etmişlerdi (Güllü, 2013: 66). Berlin Konferansı hazırlıklarının yapıldığı Nisan-Haziran ayları arasında Londra'da bulunarak Avrupa siyasetini etkilemek isteyen Ermeni liderleri, 19 Mayıs'ta Lord Salisbury ile de görüştüler (Sonyel, 1987: 51-52).

Ermeni cemaatinin Berlin Konferansı'ndan beklentisi büyüktü ve Avrupa'nın müdahalesiyle bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için sabırsızlanıyorlardı. Bu düşüncelerle konferansa katılacak Rusya, İngiltere, Fransa, İtalya Almanya ve Avusturya heyetleriyle görüştüler. (Yavuz, 2015: 52-53). Ayastefanos Antlaşması ile Ermeni toplulukları üzerinde daha etkin bir hale gelen Rusya'nın bu üstünlüğünden en çok rahatsız olan devlet ise İngiltere idi. İngiltere'nin konuya ilgisinin temelinde Osmanlı topraklarındaki etkisini devam ettirmek, Protestan cemiyetler vasıtasıyla İngiliz milli kilisesini geliştirmek ve bölgedeki gruplarla bağlarını güçlendirerek iktisadi ayrıcalığını sürdürmek bulunuyordu (Özbey, 2018: 193).

Berlin Konferansı'nda İngilizler adına Lord Salisbury Ermeni konusunu açmış ve Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin, menfaatlerinin güvence altına alınması gerekçesiyle Ermenilere yönelik olarak düzenlenmesini talep etmiştir. Berlin Antlaşması, 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalandı ve İngiltere'nin Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin durumunu kontrol altında tutma isteğini gösteren düzenlemeler içerdi. Dolayısıyla meselenin İngiltere-Rusya rekabetinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı değerlendirilmektedir (Şahin, 2006: 124). Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi² ile konunun artık uluslararası boyuta

¹ "Ermenistan'da Rusya askerinin taht-ı istilasında bulunub Devlet-i Aliyye'ye iadesi lâzımgelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasebat-ı hasenesine muzır karışıklıklara mahal virebileceğinden Devlet-i Aliye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyâletlerde menafi-i mahalliyenin icab itdiği islâhat ve tensikâtı bila ifate-i vakt icra itmekliği ve Ermenilerin Kürdlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsal itmekliği teahhüd ider."

² "Bâb-ı Ali ehâlisi Ermeni bulunan eyalâtta ihtiyâcât-ı mahalliyenin icap ettiği ıslahatı bilâtehir icra ve Ermenilerin Çerkeş ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeği taahhüt eder ve ara sıra bu babda

ulaşmasını sağlanmış, Osmanlı topraklarına müdahaleyi elverişli hale gelmişti (Başak 2008). Berlin'e Ayastefanos Antlaşması'ndan daha fazla kazanım sağlamak amacıyla gelen Ermeniler ise durumdan hoşnut kalmamış, 61. maddedeki 'Ermenilerin oturduğu yerler' ibaresinin yerine 'Ermenistan' kullanılması çabaları sonuç vermemişti (Yavuz-İskefiyeli, 2020). Hatta Ermenilerin küçük bir gösteri yaparak sakin bir millet oldukları için taleplerinin karşılık bulmadığı, bu antlaşmanın kendilerine ders olacağını söyleyerek Berlin'den ayrıldıkları belirtilir (Gürün, 1985: 112-113). Bu arada Berlin Antlaşması'nın imza edilmesinin ardından Avrupa baskılarına maruz kalan Sultan II. Abdülhamid, Avrupa ve dünya kamuoyunun meseleyi doğru anlamasını sağlamak amacıyla bir komisyon oluşturmuş, bu komisyon Ermeni komitelerinin faaliyetleri ve amaçlarını içeren bir kitapçık hazırlamıştı (Cırık, 2021: 22). Nitekim Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti'nin üzerindeki baskıyı artırmış, İngiltere'de iktidara gelen Gladstone, 11 Haziran 1880 tarihli notasıyla Berlin Antlaşması'nın ilgili maddesine rağmen halen ıslahata başlanmadığını belirterek gecikmenin nedenini sormuştur (Maden, 2013: 280).

Berlin Antlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu'da müstakil bir devlet kurma isteklerini artırarak teşkilatlanan Ermeniler, Hristiyan ve Batı dünyasının ilgisini çekerek Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak amacıyla suikast, isyan, gösteri ve katliam gibi eylemlerini arttırdılar. Ermenilerin bu amaçlarının önemli bir parçasını ise Avrupa kamuoyunun harekete geçirilmesi oluşturuyordu (Şahin, 2006: 124-125). Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da sözde zulmettiği bir azınlık topluluk olarak, Ermenilerin durumunun ıslah edilmesi konusu, İngiliz kamuoyunu pek çok yönüyle meşgul etmeye başladı. Ermenilerin Avrupalı devletlere karşı önemli bir argüman da dinî vasıflarıydı. Kendilerini milli kiliseye sahip ilk topluluk olarak tanımlayan Ermeniler, kiliseyi milli ve siyasi bir otorite olarak kabul ediyorlardı (İskefiyeli, 2007). Böylece Ermeniler 19. yüzyılın sonlarında siyasi, dini ve diplomatik tüm argümanlarıyla İngiltere kamuoyunu etkilemeye başladılar.

Ermeni meselesinin İngiltere'de parlamento, hükümet, muhalefet ve basın yoluyla kamuoyunu meşgul ettiği bu önemli dönemde, Osmanlı Devleti'ni Londra'da büyükelçi olarak Rüstem Paşa temsil ediyordu. İtalyan asıllı deneyimli bir diplomat olan Rüstem Paşa, uzun diplomatik görevlerinden edindiği tecrübelerini, 1885-1895 gibi kritik bir zaman diliminde Osmanlı Devleti lehine kullanmış, üzerinde durduğu önemli konulardan birisi de İngiliz desteğini gören Ermeni komiteleri ve basın organlarının Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetleri olmuştur. Rüstem Paşa, Ermeni meselesinin artık uluslararası bir konu olarak kabul edildiği 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonraki süreçte, meselenin baş aktörlerinden İngiltere'de Osmanlı Hükümeti'ni temsilen bulunmuştur. Büyükelçi olarak Osmanlı Devleti'nin diplomatik çıkarlarını korumak ve iki ülke arasındaki ilişkileri

ittihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarünileyhin tedabir-i mezkûrenin icrasına nezaret edeceklerdir (Erim, 1953: 423).

geliştirmek adına pek çok konuda girişimleri bulunan Rüstem Paşa, İngiltere'nin Ermeniler ile ilişkilerini de bu doğrultuda takip etmiştir. Rüstem Paşa'nın İngiltere'de bulunduğu yaklaşık on yıllık süreçte Ermenilere ilişkin konuların ana başlıkları komite faaliyetleri, gazete yazıları, silah kaçakçılığı ve sosyal etkinliklerde Osmanlı Devleti aleyhine yapılan veya yapılması muhtemel propaganda faaliyetleri olarak değerlendirilebilir. Rüstem Paşa Londra'daki Ermeni derneklerinin konferans, dernek toplantıları, yardım faaliyetleri, tiyatrolar ve diğer sosyal etkinliklerini takip ediyor, gerekirse özel dedektifler ve ajanlar kullanarak gelen bilgilerle Hariciye Nezareti'ne raporlar hazırlıyordu.

Bu çalışma, ilgili dönemde İngiltere Hükümeti, basını ve muhalefeti ile Ermeniler arasındaki ilişkilerde Rüstem Paşa'nın süreçteki etkinliği ve rolünü değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Konunun çok yönlülüğü, sürecin uzunluğu dikkate alındığında, çalışmamız tüm arşiv belgelerinin yorumlanmasını hedeflememektedir. Nitekim Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayınları kapsamında Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz ilişkileri başlığı ile 1845-1890, 1894-1895 ve 1896-1922 yıllarındaki arşiv belgelerini içeren yayınlarda dönemin tüm yazışmaları sunulmaktadır.³ Bu makale için Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni ilişkilerini diplomatik yaklaşımla ele aldığı olaylara ait belgeler seçilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerine ek olarak İngiliz gazete arşivi ve diğer kaynaklardan edinilen bilgilerle Rüstem Paşa'nın Ermeni-İngiliz ilişkilerindeki rolünü ortaya koymak bu çalışmanın odağıdır. İncelememizde İngiltere'de Ermeni komitelerinin basın, sosyal faaliyetler yoluyla aleyhte yürüttükleri faaliyetlerde Rüstem Paşa'nın müdahalelerine odaklanılmaktadır.

Bu makalede metot olarak Osmanlı Arşivi Yayın Kataloğu'nda Ermeni-İngiliz ilişkileri başlığı ile kategorize edilen belgelerin derlendiği 67 ve 68 numaralı yayınlarda Rüstem Paşa'nın dönemine ait orijinal belgeler seçilerek arşivdeki asıllarıyla kıyaslanmış, Rüstem Paşa'nın Tercüme Odası'na ulaşan Fransızca el yazılı raporlarının incelenmesinin yanı sıra Osmanlıca özetleri de gözden geçirilmiştir.

The British Newspaper Archive (İngiliz Gazete Arşivi) bu çalışma için önemli bir kaynak olmuştur. Bu arşivden, Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni ilişkileriyle ilgili yaptığı çalışmaları konu eden gazetelerin nüshalarına ulaşılarak haberler ve makaleler değerlendirilmiştir. Uzun arşiv belgeleri ve gazete makaleleri incelenirken, Ermeni-İngiliz ilişkilerine dair tüm olayların değerlendirmesi böyle bir çalışmanın çerçevesini aşacağından, Rüstem Paşa'nın yönlendirici rolü üzerinde durulmuş; bir büyükelçi olarak Ermeni meselesi

³ Bu çalışmada Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz ilişkileri yayınlarına (OBE) kısaltmasıyla, kapsadığı yıl belirtilerek metin içi atfı yapılacaktır.

konusunda İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerdeki etkinliğini ortaya koyan belgeler seçilmiştir.

1. Dönemin İngiliz-Ermeni İlişkileri ve Komite Faaliyetleri

Rüstem Paşa'nın Londra'da görev aldığı 1885 ile 1895 yılları arasında İngiltere Hükümeti ve kamuoyunun önemli konularından birisi, Ermeni meselesiydi. İngiltere Hükümeti, parlamento üyeleri, muhalefet partileri ve gazeteler, Ermeniler ile Osmanlı Devleti'nde haklarını iyileştirmesi gereken azınlıklar' adı altında ilgileniyorlardı.

İngiltere'de Gladstone ve Salisbury arasında gidip gelen başbakanlık ve siyasi çekişmeler döneminin önemli konularından birisi de azınlıkların koşullarının iyileştirilmesi adı altında Osmanlı Hükümeti'ne uygulanan baskı ve müdahale politikası olmuştur. 25 Temmuz 1886'da başbakan olan Lord Salisbury, Gladstone kabinesinin Osmanlı Devleti'ne Berlin Anlaşması'nın 61. maddesini⁴ dayatan notası ile ilgilenmekle beraber, daha itidalli bir diplomatik yaklaşım sergiliyor, hatta Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada, Babîâli'nin verdiği sözleri yerine getirmesine nezaret etmek gibi bir yükümlülüklerinin olmadığını ifade ediyordu (Bağçeci 2013a: 199). Salisbury'nin bu yaklaşımı, Ermeni ıslahatı konusundaki pasifliği olarak değerlendirilerek Gladstone tarafından eleştiriliyordu (Bağçeci 2013b). Ermeni komiteleri, dernekleri ve farklı isimlerle örgütlenen grupları ise İngiliz hükümetinden olabildiğince destek sağlamaya çalışıyor, maddi destek, silah yardımı ve propaganda gibi konularda talepleri oluyordu. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine dayanarak muhtariyet iddialarını kuvvetlendiren Ermeniler, güçlü ülkelerin desteğini almak için çeşitli stratejiler belirlemişlerdi. Buna göre komiteler hükümet üyeleriyle ilişkilerini geliştirerek o ülkedeki Ermeni firari ve göçmenlerden yararlanmak, yayın yoluyla propaganda yürütmek ve miting, konferans ve tiyatro gibi faaliyetlerle mali durumlarını güçlendirmek istiyorlardı (Yarcı 2015: 240).

Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhindeki propaganda faaliyetlerinin arkasındaki organizasyon, Ermeni komiteleri ve derneklerine aitti. İngiltere ve Rusya'nın destek verdiği ve misyonerlerin fikirsel olarak hazırladığı ilk Ermeni cemiyetleri Avrupa'da kurulmuştu. Cemiyetlerin faaliyet programları başlarda Ermeniler için ıslahat isteğinden ibaretti (Karal 2011: 135). Londra, Avrupa'dan özellikle maddi destek arayan Ermeniler için güçlü bir merkezdi. Böyle bir atmosferde ıslahat adı altında Osmanlı Devleti'nden bağımsızlaşma planları yapan Ermeniler, İngiltere'den alacakları her türlü gücü en etkin şekilde kullanmak istiyorlardı. Fakat İngiltere'de hükümet, 1890'lı yıllardan itibaren kurulan Ermeni hayır cemiyetlerine para yardımı yapmaktan ziyade, onların çeşitli yollarla tahsil ettikleri meblağın tasarrufunu elinde bulundurmuştu (Yarcı, 2015: 259).

Komite faaliyetleri, Osmanlı Devleti aleyhine çalışan Ermenilerin, özellikle Avrupa siyasetini etkilemeye çalıştığı temel alanlardan biriydi. Bu komitelerden Rüstem Paşa'nın görev yaptığı dönemde en bilineni, Ermeni Vatanperver Komitesi idi. Agopyan tarafından Londra'da kurulan ve Gladstone ile bazı milletvekilleriyle bağlantı kurarak dünya kamuoyuna Osmanlı Devleti aleyhine kullanmaya çalışan Ermeni Vatanperver komitesi, Ermenileri çatısı altında topluyordu (Karacakaya 2003). Rüstem Paşa'nın bu komite ile ilgili ilk raporu, Hariciye Nezareti'ne 25 Şubat 1888 tarihli yazısıdır. Rüstem Paşa raporunda yeni kurulan komiteyi pek ehemmiyetli bulmadığını belirtmiş, bu görüşünde komitenin başlıca kurucusu ve en gayretli üyesi olarak değerlendirdiği Agopyan'ı etkili görmemesi rol oynamıştır. Zira Rüstem Paşa, maddî bir güce sahip olmayan Agopyan'ın bir Ermeni ticaret kuruluşunda ücretli çalıştığı ve Türkçe öğrenmek isteyen birkaç İngiliz subaya ders vermesinden dolayı Türkçe öğretmeni unvanını aldığını belirtmiştir. Agopyan'ın Londra'da nüfuzu ve maddi gücü olmasa da temasta bulunduğu kişiler arasında Gladstone hükümetinde Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı yapmış olan James Bryce da yer almaktaydı. İrlandalı akademisyen, diplomat ve politikacı olan James Bryce, Ermeni sorunu ve Türk düşmanlığı üzerine kamuoyu oluşmasını sağlayan faaliyetlere katılıyordu (Yıldızeli 2024).

Ermeni Vatanperver Komitesi'ni "pek de ciddi ve sakıncalı değildir" sözleriyle tanımlayan Rüstem Paşa, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıyı "...ara sıra gazetelere yazı yazmak ve toplantılar yapmak suretiyle varlığını ispata çalışsa da şimdilik kamuoyunu kendi tarafına çekemeyeceği anlaşılmaktadır" diye bitirmektedir (BOA. HR. SYS. 2822/28, M.1888). Rüstem Paşa'nın bu raporuna rağmen, Agopyan'ın bu tarihten sonra İngiltere'de oldukça faal bir şekilde Osmanlı Devleti aleyhine örgütlendiği anlaşılmaktadır (HR.SYS.2823-69, M.1892). Agopyan'ın Ermenilerin sözde uğradıkları zulümlere dair İngiliz milletvekillerine verdiği layihanın İngiltere parlamentosunda okunması buna bir örnektir. Diğer yandan, Londra Büyükelçiliği'nin Ermeni Vatanperver Komitesi ve Agopyan'ın önemsiz olduğu yönündeki raporuna rağmen Sadrazam Cavid Paşa, durumun böyle olmadığını ve takip edilmesi gerektiğini bildiren bir yazı göndermiştir. (BOA.Y.A.HUS.259/17. M.1892).

Rüstem Paşa, Ermeni komitelerinin faaliyetlerini Salisbury ve Gladstone arasındaki rekabet dahilinde değerlendiriyor, Agopyan'ın da bu durumdan faydalanmaya çalıştığını ima eden raporlar hazırlıyordu. 12 Ocak 1891 tarihli raporda Gladstone tarafından Agopyan'a gönderilip *Standard* gazetesinde yayımlanan bir mektuba değinildi. Gladstone da kendisine yardım mektubu ileten Agopyan'a Ermenilere yakınlık ve ilgi gösterdiğini, ancak aşırı yoğunluğundan dolayı Ermeni işiyle ilgili görüşmelerde etkin bir görev alamayacağını belirtti. Rüstem Paşa'ya göre Gladstone'un bu temkinli tavrı tamamen Lord Salisbury kabinesinin dış politikasını eleştirme konusunda verimli bir bahaneyi içermemesinden dolayıdır. Rüstem Paşa'nın Londra siyasetine hakim olarak kendi değerlendirmesini kattığı bu yoruma göre Agopyan, Salisbury kabinesini yıpratmak önemli bir veri sunmadığı için Gladstone mesafeli

kalmıştır. Yine Rüstem Paşa'nın yorumuna göre muhalefet partisinin desteklediği gazeteler de aynı tutumu gösterirse Ermeni komitelerin çıkardığı kargaşanın önemi kalmayacaktır (OBE, 1891-1893: 5).

Rüstem Paşa, İngiliz Hükümeti ile ilişkilerin yanı sıra, muhalefetin de Ermeni meselesinde kontrol altında tutulması yönünde bir yaklaşım benimsiyordu. Rüstem Paşa'ya göre uygunsuz davranışlar içinde olan Londra'da ve diğer şehirlerdeki Ermenilere dikkati çekmek için Gladstone ile görüşülmesi ve durumun padişaha da iletilmesi gerekiyordu. Rüstem Paşa, Fransızca el yazısıyla kaleme aldığı arzında nüfusu 1 milyon kadar olan Ermeni cemaatinin Osmanlı Devleti'nde tam güvenlik ve refah içerisinde yaşadığı; devlete karşı ayaklanmaya kışkırtılmalarının ve Müslüman halkla aralarına nifak sokulmasının, yok olmalarına yol açacağı bilgilerini yazısına ekledi (OBE, 1891-1893: 68-69). Rüstem Paşa, Babiâli'yi uyarmanın yanı sıra, Gladstone ile bizzat görüşerek kendisinden Ermenileri desteklemeye yönelik hareketlerden kaçınmaları için ısrarla ricada bulundu. Gladstone ise Ermenileri desteklediğini reddetti. Rüstem Paşa, Gladstone'un tarafsız kalmasının faydalı bulunduğunu ve bu konuda tekrar başvurmanın sonuç getirmeyeceği yönündeki fikrini beyan etti (OBE, 1891-1893: 111-112). Nitekim Gladstone, Londra'da oturan Ermeniler ile de bağlantı halinde olup, ıslahat kararından sonraki bazı yazışmaların Times Gazetesi'nde de yayımlanmasını sağlıyordu. Times Gazetesi'nin 13 Temmuz 1881 tarihli nüshasında "Ermeniler" başlığıyla yapılan yayında Ermeniler, Gladstone'a İngiltere'nin teminatından duydukları memnuniyeti bildiriyordu. Ermeniler, 1861 Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi'ni kastederek İngiltere'nin aynı idare şeklini kendileri için de kuracağına dair beklentilerini dile getirdiler. (BOA, HR. SYS, 2822/4. M.1888).⁵

Rüstem Paşa, Londra'da Osmanlı Devleti aleyhine olabilecek her hareketi dikkatle takip ediyor, gerekirse dedektiflerden destek alıyordu. Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği 6 Ekim 1890 tarihli yazıda Ermenilerin Osmanlı Hükümeti aleyhine miting ve broşür hazırlama düşüncesi içinde olduklarını öğrenen Rüstem Paşa bu durumu anlamak için daha önce polislik yapmış olan dedektiflerden yardım aldıysa da bir sonuca ulaşmadı. Londra'daki aşırı liberal cemiyetlerin bir karışıklık planladıklarına dair herhangi bir belirtiye rastlayamadığını, Liberal Parti'nin öncülüğünde bir miting düzenlendiğine dair bilgi bulunmadığını belirten bir rapor gönderdi (OBE, 1945-1890: 238-239).

⁵ Hariciye Siyasi kataloğundaki bu arşiv dosyasının son sayfasında Times Gazetesi'nin ilgili kupürü bulunmaktadır. Cebel-i Lübnan'a benzeyen idarenin kurulması konusu, Rüstem Paşa'nın tecrübeli olduğu bir durumdu. Nitekim Rüstem Paşa Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı yapmış, farklı ırk ve dinlere mensup topluluklar arasındaki kaos ortamına son vererek bölgede daha öncekine nispeten huzurlu bir ortam sağlamıştır. Rüstem Paşa'nın Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı görevi 1873-1883 yılları arasında gerçekleşecek, Londra'ya buradan geçecektir.

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni İlişkilerini Takibi (1885-1895)

Londra Büyükelçiliği, Ermeni cemaatleri ve derneklerinin siyasilerle ilişkilerinin yanı sıra sosyal faaliyetlerini de takibe alıyordu. Ermeni davası yararına 1890'da düzenlenen yardım faaliyetleri, Londra Büyükelçiliği'nin dikkatindeydi. Konuyla ilgili Hariciye Nezâreti'ne gönderilen yazıda *Hayastan* Gazetesi'nin desteklediği bir yardım gecesine Bayan Gladstone ve Londra'daki Ermeni kadınların katıldığı, konseri elçilikten bir görevlinin izlediği bildirildi. Rüstem Paşa'nın nezarete verdiği bilgiye göre; konsere beklenen katılım sağlanmamış, toplantının hangi amaçla yapıldığını anlatan bir belirti görülmemiştir. Raporda, konserde söylenen doğu ile ilgili şarkılarda Ermenilerin ima edilmediği de vurgulanmıştır (BOA, Y.Y.A.HUS, 234/68, M.1890).

Rüstem Paşa'nın Ermeni faaliyetlerini takibatının yanı sıra, zaman zaman İstanbul Hükümeti de bazı taleplerde bulunuyordu. Bunlardan birisinde Said Paşa, Rüstem Paşa'dan 1890 yılının Mart ayı sonunda Paris'te yaşayıp Londra'ya hareket eden Osman Seyfi adında bir ismi araştırmasını istedi (BOA.HR.SFR3...372/58.M.1890). Rüstem Paşa bu kişiyi araştırırken, Hz. Peygamber adına oynatılmak istenen piyesin soruşturması ile ilgisini kurdu ve bu oyunun yazarının da Seyfi Millingen⁶ olduğunu tespit etti (BOA. HR. SYS. 216/14, M.1890). İngiliz Hükümeti yetkilileriyle bir görüşme yaparak bu piyesin yasaklanmasını talep eden Rüstem Paşa, bu talebinin olumlu karşılandığını raporlamıştır (BOA. HR. SYS. 216/15, M.1890). Rüstem Paşa, Osmanlı Devleti aleyhine yayımlanan bir broşürün de yazarının muhtemelen Osman Millingen olduğu kanaatindedir (BOA.HR.SFR3.370/29. M.1890). Aleyhte yayınlara karşı daha organize bir şekilde davranılması gerektiği görüşünde olan Rüstem Paşa, bu konuda da yön verici tutum gösterdi ve 8 Mayıs 1890 tarihinde Osmanlı aleyhine yazılan yazılara karşı kurulan cemiyetlerin desteklenmeleri gerektiğini, bu cemiyetlerin aynı zamanda aleyhte yapılan başka girişimleri de önlemeyi amaçladığını yazdı (BOA.Y. E.E. 51/93, M.1890).

Londra'da yapılan toplantıları titizlikle takip eden Rüstem Paşa, Radikal Parti mensupları ile Ermeni Vatanperver Komitesi üyelerinin katılımıyla yapılan toplantıda Ermeni vali idaresi konusunun üzerinde durulduğunu bildirdi ve İngiltere'nin desteğini aldıklarını ifade etti (BOA.HR.SYS.2823/43, M.1890). Londra ve Manchester'da yaşayan Ermenilerin bazı liberal parlamento üyelerinin yardımları toplantı yaptıklarını rapor eden Rüstem Paşa'ya göre Ermeniler, İngilizlerden amaçlarını gerçekleştirmek için Babîâli nezdinde girişimlerde bulunmalarını istediler.

Sultan II. Abdülhamid de İngiltere'de yaşayan Ermenilerin faaliyetlerinin yakından takip edilmesi hususunda Rüstem Paşa'ya sık sık emirler gönderiyordu. II. Abdülhamid'in

⁶ Rüstem Paşa'nın orijinalini Fransızca yazdığı belgelerde bu ismin Paris'te ikamet eden Osman Millingen olduğu anlaşılmaktadır. Rüstem Paşa, ismi "Osman Millingen" olarak yazmıştır (BOA.HR.Y..EE..51/101). Fakat BOA.HR.SYS kataloğunda Rüstem Paşa'nın Fransızca el yazısından Osmanlıca'ya aktarıldığı sırada ismin okunduğu gibi yazılarak "Osman Milincin", "Osman Melincin" BOA.HR.SYS.216/15 ve "Osman Seyfi Milincir" şeklinde değiştirildiği görülmektedir. (BOA.HR.Y..EE..51/100/101/102).

1893 yılındaki isteği üzerine harekete geçen Rüstem Paşa, İngiltere'deki Ermeni bozgunculuk faaliyetlerinin en çok Manchester'da yaşandığını, fakat Osmanlı Devleti'nin bu kentteki konsolosu Wilkinson'dan bu hususta bilgi alamadığını rapor etti. Rüstem Paşa, 4 Mayıs 1893 tarihinde gönderdiği yazıda araştırmalarına göre Ermeni bozgunculuk faaliyetlerinin asıl kaynağının Londra'daki Ermeni komitesi olduğunu belirterek komite üyelerinin isimlerini verdi. Buna göre, Manchester'daki Ermenilerin ticaretle uğraşmalarından dolayı Londra'daki bu komiteyle ilişkileri arada para yardımı yapmakla sınırlıydı. (OBE, 1891-1893: 66).

İngiliz Ermeni Cemiyeti tarafından Londra'da 4 Aralık 1893 tarihinde düzenlenen (Karacakaya 2001: 16) "Ararat Ülkesi, Ermeniler ve Ermenistan" isimli konferansı Hariciye Nazırı Said Paşa'ya rapor eden Rüstem Paşa, toplantıya gizli bir ajan gönderdi. Rüstem Paşa, ajanın raporuna göre konferansın ilgi görmediğini, katılan 89 kişiden 35'inin erkek, 54'ünün kadın; çoğunun yaşlı olduğunu ve konferansı tamamlamadan birçoğunun ayrıldığını rapor etti (BOA, HR. SYS, 2753/21, M.04.12.1893).

Ermeni cemiyet ve derneklerinin takibi kapsamında Londra'da kışkırtıcı faaliyetlerde bulunan Enternasyonal Demokratik Kulübü üyelerince açık ve gizli birtakım toplantılar yaptığı tespit edildi. Rüstem Paşa, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 27 Kasım 1893 tarihli yazısında bu kulübün üyeleri ve faaliyetleri hakkında bilgi verdi. Rüstem Paşa'nın araştırmalarına göre Enternasyonal Demokratik Kulüp üyeleri arasında, ülkelerinin mahkemeleri tarafından idam cezasına çarptırılmış olan Rusya Nihilistleri⁷ yer alıyordu. Rüstem Paşa, diğer aleyhte faaliyetlerle mücadelesinde yapmış olduğu gibi; Enternasyonal Demokratik Kulüp konusunda da İngiliz Hükümeti yetkilileriyle görüştü. Lord Rosebery ile yaptığı görüşmede Ermeni ve Nihilistlerin, Osmanlı Devleti aleyhine çalışan kışkırtıcılar olduğunu bildirdi (OBE, 1891-1893: 199).

Rüstem Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin menfaatini korumak amacıyla müdahil olduğu durumlardan biri de Ankara Mahkemeleri konusuydu. 1893 yılının ilk günlerinde Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın yönettiği Merzifon İhtilal Cemiyeti tarafından bir hareket planlanmış, Osmanlı Hükümeti ile padişah aleyhinde Merzifon çevresindeki kasaba ve köylerin kamu alanlarına ve ibadet yerlerine bildiriler yapıştırılmıştı. Olayları kışkırttığı anlaşılan Ermenilerin tespit edilerek yargılanmasına başlanmış, Ankara Mahkemeleri olarak bilinen bu sürece İngiltere Hükümeti de dahil olup Osmanlı Devleti'ne baskı yapmış ve Tomayan ve Kayayan Osmanlı topraklarından sürülmüştü (İskefiyeli, 2008). Ankara davasının sonucu ilan edildiği zaman "Ermeni Hristiyanları'nı Savunma" adıyla Londra'da bir komite oluşturulmuştu. Rüstem Paşa, 12 Eylül 1893 tarihli *Daily News* gazetesinde yer alan

⁷ Temeli sosyalizme dayanan Nihilizm, Rus Çarlığı'nda 19. yüzyılın ikinci yarısında etkili olmaya başlayan bir akımdır. Nihilistler, mutlak monarşiyi ortadan kaldırmayı amaçlıyorlardı. Rus Çarlığı'nın kendilerini takibe alması üzerine Avrupa'ya kaçmışlar, İngiltere'de kendilerine destek ortamı bulmuşlardı.

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni İlişkilerini Takibi (1885-1895)

makaleye göre komitenin son kez toplandığı istihbaratını Hariciye Nezareti ile paylaştı (OBE, 1891-1893: 156). Rüstem Paşa, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği özel yazıda İngiltere hükümetinde dışişleri müsteşarı ile uzun bir görüşme yaptığını, Ermeni komitelerinin çalışmaları yüzünden Osmanlı Hükümeti'nin haysiyetinin ihlal edildiğini, bu komitelerin bazı Presbiteryen Ermenileri de kışkırttıklarını, durumun dinî bir özelliğinin olmadığını ilettiler (OBE, 1894-1895: 96-97). Konuyla ilgili *Pall Mall* Gazetesi'nde yayınlanan bir makale, padişahın Rüstem Paşa'dan Ankara Mahkemeleri ile ilgili Avam Kamarası'ndan bakanlığa yöneltilen sorular ve verilen cevaplarla ilgili tüm belgeleri istediğini, Mithat Paşa davasında olduğu gibi bu konuda da hiçbir avukatın Ermenileri savunmaya cesaret edemediğini öne sürüyordu (*Pall Mall*, October 7, 1893: 3). Ankara davasının sonuçlanmasının ardından Rüstem Paşa'nın idam kararlarının Avrupa'daki etkilerinin padişaha iletilmesini istediği, fakat hiç kimsenin buna cesaret edemeyeceğini ifade eden makaleler yayımlandı. Rüstem Paşa'nın, özellikle İngiltere'de kötü izlenimler yarattığı bilgisi ile beraber, Ermeni meselesi yüzünden Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edeceği uyarısında bulunduğu da belirtildi. (*Aberdeen Press and Journall*, June 30, 1893: 5).

Bu arada İngiliz Ermeni Cemiyeti'nin Rüstem Paşa ile irtibat kurarak Sultan II. Abdülhamid ile görüşme isteklerini iletmesine yönelik bir haber *Pall Mall* Gazetesi'nde yayımlandı. Gazetenin 4 Kasım 1893 tarihli nüshasında yer alan habere göre, İngiliz Ermeni Cemiyeti, Rüstem Paşa'dan padişaha bir yazı göndererek Ermeni esirleri konusunda kendileriyle görüşmesini talep etmişlerdir (*Pall Mall*, November 4, 1893: 7).

Rüstem Paşa, Ermeni dernek ve cemiyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki imajını kötülememesi için hem iletişim halinde kalmış, hem de İngiltere Hükümeti ve İngiliz basını üzerinde Ermeni oluşumlarının aleyhte faaliyetlerine engel olmaya çalışmıştır.

2. Ermenilere İngiliz Siyasetçilerden Destek ve Silah Yardımı Konusu

Avrupa kamuoyunu etkilemek için elinden geleni yapan fakat Berlin Antlaşması'ndan itibaren diplomatik ve siyasi faaliyetlerinden istedikleri sonucu alamayan Ermenilerin kurduğu hayır cemiyetleri ve komiteler, zaman içerisinde silahlanmaya başlamıştı. Ermeniler Rusya, Amerika ve Avrupa'dan elde ettikleri silahları Osmanlı topraklarına geçirmeye çalışıyorlardı (İskefiyeli, 2017: 115). Rüstem Paşa, İngiltere'nin Ermeniler için sağladığı her türlü desteği, kendi istihbarat yöntemleri sayesinde öğrenmiş, fakat kimi zaman İngiliz Hükümeti'nin Türk karşıtı temsilcileri, kimi zaman da İngilizlerin silah ticaretini tamamen serbest bırakıp hiçbir denetleme ve kontrole tabi tutmamasından kaynaklanan zorluklardan dolayı neticeye ulaşmakta zorlanmıştı.

Londra'da faaliyet gösteren İngiliz-Ermeni Komitesi'nin Avusturya ve Belçika'dan silah alarak Türkiye'ye sevk edilmesi konusunda Rüstem Paşa üç sayfalık bir rapor yazdı. Rüstem Paşa, 16 Eylül 1893'de Hariciye Nâzırı Said Paşa'ya gönderdiği yazıda, Ermenilerin

Avusturya ordusu tarafından kullanmaktan vazgeçilen 3 bin tüfeği çok ucuz fiyata alabilmek için görüşmeler yapacaklarını öğrendiğini bildirdi. Rüstem Paşa'ya bilgileri, Musevi tüccar Mösyö Lazar vermiş, Avrupa'da ikamet eden Ermenilere gelen silahlar ve bunların Türkiye'ye sokulması faaliyetine karşı tedbir alınarak bu kişilerin izlenmesini istemiştir.

Rüstem Paşa'nın edindiği bilgiler doğrultusunda, Avusturya ordusunun kullanmadığı bu silahların kahve sevkiyatı adı altında Osmanlı ülkesine sokulacağı anlaşılmaktadır. Lazar'ın verdiği bilgilere göre Ermeniler gümrük memuru ve bazı idarecilerle anlaşarak kamufle edilmiş kolileri Selanik'ten kaçak olarak geçirecekler, bu şekilde büyük miktarda barut ve çok sayıda tabanca ulaştırılmış olacaktır. Anlaşma yapılan bir gemi kaptanının bile bin 200 tabancayı sevk ettiği düşünüldüğünde, gelecek beş yılda sevkiyat artacaktır. Rüstem Paşa, bilgileri doğrulamanın o zamanki şartlarda mümkün olmadığını belirterek bu yüzden Osmanlı Hükümeti'nden bu işte görevlendirmek üzere birkaç ajana ihtiyacının olduğunu söylemiş, Mösyö Lazar'ı istihdam etmeyi önermiştir. Rüstem Paşa'ya göre Ermenilere sevkiyat yapılacak tüfeklerin kolay ulaştırılması için İngiltere'den nakli tercih edilmekteydi. Rüstem Paşa, Mösyö Lazar'a karşı tedbirli yaklaşarak çabalarına daha önce tanık olmasına rağmen yine de şüpheli gördüğünü eklemiştir. İngiltere'den geçecek silahların sevkiyatı için Trieste'ye geçme teklifinde bulunan Lazar'ın verdiği bilgiler doğrultusunda Rüstem Paşa, tedbir olarak Türk gümrük yetkililerine kanunsuz yollardan silah ve mühimmat sevkiyatı yapılması konusunda dikkat etmelerine dair genelge gönderilmesini, idareci ve polislerin de ülkeye dışardan giren kolileri denetlemelerini önermiştir (OBE, 1891-1893: 160). Hariciye Nezareti'nin 29 Eylül 1893 tarihli telgrafı üzerine harekete geçen Rüstem Paşa, Lazar'ı elçiliğe çağırarak uzun bir sorgudan geçirmiş, Trieste'den bir miktar tüfek satın alınmışsa da henüz oradan çıkarılmadığını öğrenmiştir. Rüstem Paşa Liege'den yapılan alımlarla ilgili ise yine Mösyö Lazar'ın bilgilerine başvurmuş, bu silahların İngiltere yoluyla değil, doğrudan Anvers'den gönderileceğini öğrenmiştir. Lazar, Liege'den yapılacak bütün silah ve mühimmat sevkiyatını haber vermek üzere yaklaşık bir sene süreyle maaşlı gizli bir memur istihdam edilmesini önermiştir. (OBE, 1891-1893: 16-162).

Hariciye Nezareti'ne Ermenilere silah yardımıyla ilgili farklı ülkelerden bilgi geldiğinde de Rüstem Paşa'ya iletiliyordu. Hariciye Nazırı Said Paşa, Serkis Terziyan adlı 28 yaşındaki bir şahsın Liege'de çeşitli mühimmat alarak bunları Londra'ya ilettiğini haber verdi. Brüksel Ortaelçisi Karatodori Paşa'dan gelen bu istihbarata göre adı geçen kişi, kılıç, tüfek, bomba gibi eski silahları Londra'ya göndermişti. Rüstem Paşa, Sadâret'e Fransızca el yazısıyla gönderdiği 25 Ekim 1890 tarihli gizli yazıda, Lord Salisbury ile yaptığı görüşme hakkında bilgi verdi. Ermeni Komitesi üyelerinin şiddetli bir lisan kullandıkları ve bunların tavırlarından çekinilmesi gerektiği imasına karşın Lord Salisbury ise hükümet tarafından buna alınacak bir tedbir bulunmadığını, bu gibi konularda icra kuvvetine tanınan yetkinin sınırlı olduğunu, söz konusu Kraliçe'nin hayatına dair kötülük zannı bile olsa buna engel olamayacağını

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni İlişkilerini Takibi (1885-1895)

söylemiştir. Rüstem Paşa, durumu arz ettikten sonra, İstanbul'da dikkatli davranmaktan başka yapacak bir şey olmadığını ifade etmekle yetindi (OBE, 1845-1890: 240).

Rüstem Paşa, Ermeni komitecilerine İngiltere'den silah temin edilmesiyle ilgili kendisine gelen istihbaratları değerlendirmeye alıyordu. Turhan Paşa vasıtasıyla Rüstem Paşa'ya gönderilen telgrafta, Londra İhtilalci Ermeni Komitesi'nin Rusçuk'taki Ermeni Komitesi'nden kasalarındaki parayı istedikleri, bu parayla silah alınacağını öğrendikleri bildirildi. Bilginin doğruluğunu öğrenmekle görevlendirilen Rüstem Paşa, dedektiflerinin böyle bir istihbaratı teyit etmenin imkansız olduğunu söylediklerini bildirdi. Bilgilerine başvurulmuş dedektifler, ilgili derneğin faaliyetlerinin miting ve propaganda üzerine kurulduğunu iletiler (OBE, 1894-1895: 192).

Rüstem Paşa, Londra'da oturan bazı Ermenilerin Gladstone taraftarlarıyla irtibat halinde olduklarını biliyor, bu konuda dedektifler aracılığıyla araştırmalar yaptırıyordu. Ermeniler, İngiliz hükümeti tarafından korundukları için pek çok araştırması sonuç vermiyordu. Nitekim Rüstem Paşa 6 Ekim 1890 tarihli yazısında, Londra'da oturan Ermenilerden bazılarının Osmanlı Hükümeti aleyhine broşür hazırlamak niyetinde olduklarını tespit etmiş ve Hariciye Nezareti'ne şu bilgileri iletmişti:

"Daha önce Londra'da polislik hizmetinde bulunup bu konu hakkında araştırma yapmakla görevlendirdiğim dedektiften son olarak aldığım bilgiler aşağıda yazılır: Titiz bir araştırma yaptıysak da Londra'daki aşırı liberal cemiyetlerin Türk ıslahat taraftarları ile birlik olarak bir olarak karışıklık planladıklarına dair hiçbir belirtiye rastlayamadık. Parlamentonun açılışından önce bu yolda ciddi bir hareket meydana gelmesi muhtemel değildir. Yaptığımız incelemelere göre Ermeni Meselesi'ni tartışmak için Aşırı Liberal Parti tarafından bir miting organize edildiğine dair hiçbir belirti yoktur. Böyle bir şey tartışmaya açılırsa şüphesiz haber alıp zatıalilerinize bilgi veririz. Şurasını da ilave etmeliyiz ki son araştırmalarımıza göre söz konusu broşür İngiltere'de basılmamış olmalıdır." (OBE, 1845-1890: 238-239).

İngiltere Parlamentosu'nda yer alan bazı işbirlikçilerin Ermeniler ile ilişkileri Rüstem Paşa tarafından biliniyor, fakat yukarıdaki yazıyı yazdığı dönemde parlamento üyeleri Londra'dan ayrılmış olduğu için detaylı bilgi alınamıyordu. Rüstem Paşa, parlamentonun yeniden açılmasıyla yapabilecekleri hileler hakkında daha detaylı bilgileri Hariciye Nezareti'ne bildireceğini kaydetmiştir. Hükümet üyeleriyle gerektiğinde görüşen Rüstem Paşa, 28 Aralık 1894 Dışişleri Bakanlığı'nda Sir Thomas Sanderson'a bir ziyarette bulundu. Görüşmede Fransa, İngiltere ve Rusya ile Osmanlı Devleti'nin Ermeni iddialarını soruşturmak üzere kurulan komisyon için tüm işlemlerin tamamlandığı ve komisyonun Erzurum'da çalışmaya başlayacağı konuşuldu (Manchester Courier, December 28, 1894, p.8).

Rüstem Paşa, Hariciye Nezareti'ne 29 Mart 1895 tarihli telgrafında, parlamento üyelerinden Stevenson başkanlığındaki bir heyetin, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley ile görüştüğünü, Protestan rahipleri ile Avam Kamarası üyelerinden oluşan bu heyetin, Ermeniler lehine tedbir alınması için hükümetten talepte bulunduğunu rapor etti (Münir Süreyya 2001: 49).⁸ Kimberley'in 13 Nisan 1895 tarihindeki mitingde Ermenilerin sorunlarına acil çözüm bulunması gerektiği yönündeki konuşmasını ertesi gün raporlayan Rüstem Paşa, yabancıların müdahaleye hazırlandığını ilettili. Rüstem Paşa, bundan iki hafta sonraki raporunda ise Londra'da muhafazakarların mitinginde Amiral Kommerel'in Ermeni konusunda Osmanlı Devleti lehine konuşmuş olmasına rağmen bu söylemlerin Salisbury kabinesinin politikalarıyla uyum göstermediğini ifade etmiştir (Süreyya 2001: 50). Rüstem Paşa, 5-6 Haziran 1895 tarihli raporunda, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley ile yaptığı görüşmesinden bahsetmiştir. Buna göre bakan, Osmanlı Devleti'nden istenen ıslahatların yapılmaması halinde, İngiltere'de artmakta olan fikir hareketlerinin konusu olacağını ve durumun iyice güçleşeceğini belirtmişti. Rüstem Paşa bu görüşmenin sonunda ise Hariciye Nezareti'ne İngiltere kabinesinin ciddi bir şekilde düşman olduğunu bildirdi (Süreyya 2001: 53). Hariciye ise Osmanlı Devleti'nin vaat edilen ıslahatı yaptığına dair görüşünü belirten telgrafları Rüstem Paşa'ya bildiriyordu. Nitekim Rüstem Paşa'dan ıslahatı teftişle görevli bir genel müfettiş tayin edildiği, bölgenin idaresi konusunda vali ve mutasarrıf seçiminde mezhep ayrımı yapılmayacağı, ayrıca genel af ilan edildiğini iletmesi istenildi (Süreyya 2001: 57).

Rüstem Paşa, Salisbury ile yaptığı görüşmeden sonra Sultan II. Abdülhamid'e bir rapor hazırlayarak istenilen reformların reddedilmesinden doğacak sonuçlara dikkati çekti ve diplomasideki usta ve olgun tavrıyla iki devlet arasındaki sorunda yapıcı bir rol üstlendi (The Times, August 27, 1895).

3. Rüstem Paşa'nın Aleyhte Basın Faaliyetlerini Takibi

Ermeni komitelerinin ve dini liderlerinin bağımsız bir devlet kurma hedefinde Avrupa kamuoyunu etkilemeye çalıştıkları en önemli unsurlardan birisi, basın faaliyetleriydi. Özellikle Berlin Konferansı'ndan sonra Ermeni propagandası, gazeteler aracılığıyla yapıldı ve *The Times*, *Pall Mall Gazette*, *Daily News* gibi İngiltere'nin büyük gazeteleri, Ermeni yazarlara ve komite temsilcilerine sütunlarını açtılar (Yavuz, 2017).

⁸ Tiflis Başşahbenderi Münir Süreyya Bey *Ermeni Meselesinin Geçirmiş Olduğu Safahat-ı Siyasiyyeye Dair Tarihçe* (1877-1914) adıyla bir rapor kaleme almış ve eserini 9 Temmuz 1916'da tamamlamıştır. Üç bölümden oluşan raporun birinci bölümünde, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya Seferleri'nin 1880 tarihli ortak notalarıyla başlayıp, 1883 olaylarıyla sona ermektedir. İkinci Bölüm 1895 Sason İsyanı-1897 arasını, Üçüncü Bölüm 1912-1914 arasına kapsar. Bu eser, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayınları kapsamında sadeleştirilerek 2001 yılında *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi* (1877-1914) adıyla yayımlanmıştır.

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni İlişkilerini Takibi (1885-1895)

İngiltere'nin 1878 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyucu politikayı bırakmasından sonra Sultan II. Abdülhamid, dış basında Osmanlı Devleti'ne ilişkin tüm yazılanlardan haberdar olmak istiyordu. Avrupa gazetelerinde, aleyhte çıkan haberleri bildirmek sefirler ve onlara bağlı olan diğer devlet memurlarının göreviydi. Rüstem Paşa, hem II. Abdülhamid'in bu konudaki istekleri, hem de Ermenilerin İngiliz basınına etkin şekilde kullanması üzerine gazeteleri yakından takip etti ve İngiliz basınında Ermeni sorunu ile ilgili çıkan aleyhte haberler konusunda büyük çaba gösterdi. Tüm gazeteleri takip eden, çıkan haberleri Hariciye Nezareti'ne rapor eden Rüstem Paşa, gerektiği zaman gazete idarecileri ile de görüşüp aleyhte haber ve yazıların çıkmasına engel olmaya çalıştı. Hatta asılsız haberleri tekzip etmek için gazetelere "Sadık Efendi" rumuzlu yazılar gönderdi.

Rüstem Paşa Francis Stevenson'un Ermeni konusu hakkında *New Review* isimli dergideki makalesinde Osmanlı Hükümeti aleyhine ithamlarını çürütmek için aynı dergide "Sadık Efendi" adıyla, İngiliz politikasına vakıf olan ve meseleyi doğru açıklayan birinin yazdığını gösteren bir makale yayınladı. Rüstem Paşa, bu uzun makalede Stevenson'un her Ermeni'yi vatansever, her Osmanlı'yı gaddar olarak gösterdiğini, öne sürdüğü iddiaların asılsız olduğunu, Erzurum'da asayişin yerinde olduğunu, genel güvenliğin sağlandığını, kendisinin referans aldığı Madam Bishop'un yazdıklarının ise Herodot zamanından beri yazılmış en hayal ürünü eserlerden biri kabul edildiğini dile getirdi. Rüstem Paşa, makalesinde bazı Ermeni eşkıyalarının Kürt elbiseleriyle suç işlediklerini, Avrupa'daki ihtilal komitelerinin de olayları saptırdığını ve Anadolu'daki Ermeni tutukluların öldürüldüğüne dair söylentilerin tamamen asılsız olduğunu, kalp krizinden ölen bir mahkûm üzerinden hayal sınırlarını zorlayan iddiaların ortaya atıldığını ifade etti. Rüstem Paşa'nın Sadık Efendi rumuzlu yazısına göre Osmanlı hapishanelerinde işkence aletleri yoktu ve Osmanlı padişahı aydın fikirli bir hükümdar olup, ülkenin ekonomik itibarını yükselterek eğitim ve bilimin ilerleyip yaygınlaşması için kendi bütçesinden bile fedakarlıkta bulunmuş; böylesine aydın ve adil düşüncelerle donatılan hükümdarın idaresindeki hükümete dini baskı suçlaması haksızca olmuştur (BOA.SYS.2851/59, M.1893).

Londra'da bulunan Ermeniler bir takım yayın faaliyetlerinde bulunuyor, bunların da tercüme edilerek Hariciye Nezareti'ne raporlanması sağlanıyordu. Londra'da *Ermeniler İşi* isimli dergideki yazıların tercüme edilmesi sonunda birinci bölümünde Ermenilerin Cebel-i Lübnan'a benzer bir idare tarzı istediği zaman zaman dile getiriliyordu (BOA.Y.A.HUS.276/89.M.1893). Cebel-i Lübnan konusundaki bu öneride Rüstem Paşa hazırlıklı ve tecrübeliydi. Nitekim Cebel-i Lübnan'ın en karışık döneminde burada mutasarrıflık yapan (Ünsal: 2017) ve bölgeye huzur getirmesiyle bilinen Rüstem Paşa, bu konuya "Sadık Efendi" rumuzuyla kaleme aldığı makalede açıklık getirmişti (BOA.HR.SYS.2851/59, M.1893).

İngiliz basınının Ermenilerden gelen asılsız haber ve mektuplara doğruluğunu sorgulamadan sütunlarında yer vermesi Rüstem Paşa'yı uğraştırmış ve haberlerin asılsızlığı ile ilgili gerek yazılı gerekse yüz yüze temaslara Osmanlı topraklarında Ermenilerin haksızlığa maruz kalmadığını anlatmak durumunda kalmıştır. Rüstem Paşa'nın bu faaliyetleri, İngiliz basınına da konu oluyordu. *Daily Telegraph*'ın bir haberine göre, Rüstem Paşa Türk Hükümeti'nin çıkarılmasına izin vermediği dini bir gazetenin temsilcisine bir röportaj verdi. Rüstem Paşa, röportajında Osmanlı padişahının yönettiği topraklarda hiçbir dini zulüm olmadığını beyan ederek, tüm dinlere eşit muamele edildiğini söyledi; bunun kanıtı olarak, inancı gereği Hristiyan olmasına rağmen kendisinin bir Büyükelçi olarak istihdam edilmesi gerçeğine atıfta bulundu. Ermeni konusuna da değinen Rüstem Paşa, tüm meselenin dini değil, iç işleriyle ilgili olduğunu; bölgede Sultan'ın otoritesine karşı derin bir komplo olduğunu vurguladı. Rüstem Paşa, hapishanedeki mahkumların dışarıdan gelen emirler doğrultusunda işkence gördükleri yönünde yalan iddialarda bulunduklarını beyan etti (*Daily Telegraph*, October 5, 1893: 5).

Aleyhte yayınlara ilişkin Hariciye Nezareti ile sürekli temas halinde bulunan Rüstem Paşa, asılsız haberler konusunda İngiliz Hükümeti'nin dikkatini çekmesini emreden İstanbul Hükümeti'nin telgrafından sonra İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilileriyle görüşmüş, fakat bu görüşmelerinden sonuç alamamıştır. Dışişleri yetkilileri Rüstem Paşa'ya Osmanlı Devleti aleyhine çıkan haberlerden dolayı üzüntülü olduklarını, ancak hükümetin bunları yasaklamak için hiçbir araca sahip olmadıkları gibi tatmin etmeyen yanıtlar vermişlerdir (OBE, 1845-1890: 238-239).

İngiltere'de *Hayastan* adlı yeni bir gazetenin çıktığı, "Ermenistan" anlamına gelen ve asılsız yayınlar yapan bu gazetenin Ermeni Vatanperver Merkez Komitesi'nin propaganda aracı olduğu öğrenildiğinde Hariciye Nazırı Said Paşa, Osmanlı elçiliğinden bu gazetenin yayınlarının engellenmesi için girişimlerde bulunmasını talep etti. Fakat yayının engellenmesi mümkün olmadığından, Osmanlı ülkesine girişinin yasaklanması istendi. (BOA.HR.SYS.2761/2). *Hayastan* gazetesinin yasaklanması için çıkan Padişah iradesinden sonra bir çalışma yapıldığında, gazete idaresinin her ne kadar Londra'da ise de Paris'te basıldığı anlaşılmıştı. Bu gazetenin siyasi koordinatörü, Gladstone ile iletişim halindeydi ve görüşlerini alarak gazete sütunlarında yer veriyordu (*Daily News*, October 22 1890: 5).

Sultan II. Abdülhamid, basın yoluyla Osmanlı Devleti'nin aleyhinde oluşturulmaya çalışılan olumsuz izlenimle mücadele etmesine rağmen, dünyanın her yerinde gazete ve dergilerde olumsuz yayınlar engellenememişti. Hindistan'ın Pencap Eyaleti'nde de hilafet aleyhine yayınlar yapıldığının öğrenilmesi üzerine Rüstem Paşa, Salisbury ile yaptığı görüşmede *Pencap Times* Gazetesi'nin engellenmesini istemişti. Salisbury ise durumu kontrol etmeye muktedir olmadığını öne sürmüştü (BOA. YA. HUS. 211/53, M.1888). Rüstem Paşa ile çalışan büyükelçilik görevlilerinden Abdülhak Hamid Tarhan, 29 Haziran 1892 tarihli

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni İlişkilerini Takibi (1885-1895)

raporunda, *Daily News* Gazetesi'nde Ermeni Şirketi'nin Lord Salisbury'e bir muhtıra verdiklerini bildirdi. Bu muhtırada, Ermeniler, Osmanlı vilayetlerindeki idare ve uygulamalardan şikâyet ediyordu. Ermenilere göre tek ıslah çaresi; bu vilayetlerin birleştirilerek yeni bir Ermeni valinin idaresine verilmesiydi. Bunu sağlamanın yolu ise Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletler olmalıydı (BOA. Y. PRK. EŞA.16/1.M.1892).

İngiltere Hükümeti'nin Ermeni faaliyetlerine destek verdiğini inkâr ettiği bu günlerde, İngiliz-Ermeni Derneği himayesinde art arda yayınlar çıkmaya başlamıştır. 14 Eylül 1893'te "*The Anglo Armenian*" isimle gazetenin ilk sayısı çıkmış, 16 Eylül 1893'te de "*Ermeniler ve Türkler*" adlı dergi Londra'da yayımlanmaya başlamıştır.

Rüstem Paşa, zaman zaman İngiliz basını ile irtibat kurarak Ermenilerle ilgili asılsız söylentileri reddeden açıklamalar yapıyordu. 1893'te de *Commonwealth* Gazetesi'nin muhabiriyle mülakatında, Ermenilere zulüm yapıldığı hakkındaki isnat ve iftiraları reddeden Rüstem Paşa, iddialarından dolayı Tomayan ve Kayayan'ın müfsit olduğunu vurguladı. Röportajı, Hariciye Nezareti'ne de bir raporla bildirdi. Görüşlerini içeren gazete yazısındaki makaleye göre Osmanlı idaresine karşı yayınlar ısrarla devam etmektedir:

"Osmanlı büyükelçisi Rüstem Paşa, Osmanlı Hükümeti'ne isnat olunan mezhep düşmanlıkları, zulüm ve baskıları kabul etmemiştir. Osmanlı ülkesinde İngiltere'den daha fazla din özgürlüğü bulunduğunu, Tomayan ve Kayayan'ın bile bile yalan söylediklerini, bunlarla arkadaşlarının din düşmanlığına uğramadıklarını, aslında yaptıklarının kışkırtıcılıktan ibaret olduğunu ve vaaz etmek bahanesiyle padişah aleyhine kışkırtıcılık yaptıklarını bildirmiştir. Rüstem Paşa'nın bu açıklamalarına güvenmek bizim açımızdan çok zordur. Büyükelçinin Osmanlı idaresi aleyhine yapılan suçlamaların doğruluğuna güvenemeyeceği açıktır. Çünkü yapılan iftiralara karşı bağlı olduğu devleti savunmak görevi gereğidir. Bu görevi büyük bir ustalıkla yerine getirdiğinden dolayı kendilerini kutlarız. Ayrıca muhabirimizi nazik bir şekilde kabul ettiği için de teşekkür ederiz. Fakat Türklerin zulüm ve haksızlıklarına dair çeşitli kaynaklardan alınan bilgilerin sırf uydurmadan ibaret olduğuna inanabilir miyiz? ... (OBE. 1891-1893: 170-171).

İngiliz basınıyla ilgili önemli bir çalışma da Ermeni Vatanperver Komitesi'nden Agopyan'ın *Manchester Guardian* isimli gazetede makalelerinin tercüme edilip, Hariciye Nezareti'ne gönderildiği geniş rapordur. Bu rapora göre Ermeni cemaat ve kilisesinin, Osmanlı Devleti tarafından yok sayıldığını öne sürdüğü imtiyazları içeren Agopyan'ın mektubu aynen yazılmıştır (BOA.HR.SYS.2822/42. M.1888).

Rüstem Paşa, 4 Aralık 1893 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bir rapor göndererek *Times* Gazetesi'nin 2 Aralık 1893 tarihli nüshasından bir kupürü de ekledi. Rüstem Paşa'nın raporuna göre *The Times* Gazetesi Ermenilerin hazırladıkları her türlü yazıya geniş yer

veriyordu. Gazete aracılığıyla Ermeniler padişahın idaresi altında kötü muameleye maruz kaldıklarını iddia ediyorlardı. Görüşlerine göre, Ermeniler baskılar yüzünden hapse atılıyor, dinlerinden dolayı ayrıma maruz kalıyor, Hristiyan oldukları için devlete vergi ödüyorlardı. Yürürlükteki hukuk sistemi, Müslümanlar ve Hristiyanlara farklı uygulanmaktaydı. Osmanlı Hükümeti'ne, anlaşmalara uymaya mecbur oldukları hususları hatırlatıp, ülkede Ermenilere karşı kurulan siyasî ve dinî baskılara son verilmesini sağlamak gerekmekteydi (BOA, HR. SYS, 2753/21, M.1893).

Times Gazetesi'nin yer verdiği bu yazıdan da anlaşılacağı gibi; Ermeniler, hamileri olarak gördükleri İngilizler aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne "ıslahat" adı altında her türlü yaptırım uygulamaya çalışıyor, ülkede çıkardıkları bozgunculuk faaliyetlerini meşru hale getirmeye çalışıyorlardı. Rüstem Paşa'nın Londra'da yapabildiği ise tüm faaliyetleri aksatmadan takip ederek Hariciye Nezareti'ne raporlamak; gerektiğinde İngiliz Dışişleri nezdinde durumu görüşmek, bazı durumlarda ise uyarmak olmuştur. Fakat İngilizlerin yaklaşımı daima Osmanlı Devleti'ni geçiştirici niteliktedir. Zira Rüstem Paşa'nın Salisbury ile özellikle İngiliz basınında çıkan asılsız haberlerle ilgili yaptığı görüşmeler genellikle basına direkt müdahalenin söz konusu olamayacağı, Kraliçe ve İngiliz Hükümeti hakkında yazılanlara da bir şey yapamadıkları şeklinde geçiştirmelerle sonuçlanıyordu.

İngiliz basını bazı zamanlarda öyle ileri gitmişti ki, Sason olaylarından sonra 14 Kasım 1894 tarihinde Reuters Ajansı'ndan kaynak alan pek çok gazetede Sason'da 25 Ermeni köyünün tahrip edildiği ve üç bin kişinin öldürüldüğü hakkında bir haberler yayımlamıştı (Çeken, 2022: 86). Haberler, İngiltere'nin çok okunan *Oxfordshire Weekly News*, *Manchester Evening News* ve *Edinburgh Evening News* gibi gazetelerinde çıktı. Oysa adı geçen müdahale, Ermenilerin ayaklanmalarını bastıran bir hareketti (Gülmez: 2006). Rüstem Paşa ise bu gelişmelere temkinli bir yaklaşımda bulunarak "Sadece küstah bir şekilde uğradığımız iftiralarla dolayı İngiltere Hükümeti'nin açıklamalarının samimi olduğunu sanıyorum. Ancak söz konusu yayımları yasaklamak için en küçük bir harekette bulunacağımı ümit etmek de boşunadır. Çünkü İngiltere Hükümeti bu şekilde hareket ettiği takdirde sonuçları vahim bir takım iç problemlerle karşılaşmaktan korkmaktadır" şeklinde bir yorumda bulunmuştur (OBE. 1845-1890: 235-238).

Sason'da Ermeni köylerinin yakıldığıyla ilgili haberlerin ardından Rüstem Paşa yoğun bir diplomasi trafiği başlattı. 15 Aralık 1894 tarihli *Yorkshire Gazette*'nin haberine göre Charing Cross'taki St. Martin's Hall'da ulusal protesto mitingine Yahudi temsilcileri ve İngiltere kilise temsilcileri katıldı. Paris Ermenilerinin üç delege gönderdiği mitinge İngiltere Ermeni cemaati de katıldı. Osmanlı Devleti'nin Sason'da köylerin yakılmasına izin vermekle suçlandığı bu günlerde Rüstem Paşa Dışişleri Bakanlığı'nda Lord Kimberley'i ziyaret etti (Londaderry Satinel, 1894: 3). Rüstem Paşa'nın Dışişleri Bakanı ile görüşmeleri son zamanlarda alışılmadık derecede sık olduğuna dikkat çekilen haberlerde, iddia edilen Ermeni olayları ve İngiltere'nin bu konudaki tutumu konuşuldu (*Yorkshire Gazette*, December 15, 1894: 5). Londra'da

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni İlişkilerini Takibi (1885-1895)

düzenlenen protesto mitingine geniş yer veren İngiliz gazeteleri, Rüstem Paşa'nın dışişlerine ziyaretini değerlendirerek İngiltere'nin Ermeni konusundaki tutumuna etki edip etmeyeceğini tartışılar (Glasgow Herald, December 15, 1894: 5). Ermeni köylerinin yakıldığıyla ilgili haberler manipüle ediliyor, bir gün 25 köyün yakıldığı, 3 bin kişinin öldürüldüğü yazılırken, diğer gün 27 köyün yakılıp 6 bin kişinin öldürüldüğü yazılabiliyordu (Aberden Free Press, December 15, 1894: 5).

Ermeni konusunu Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti'nin aleyhine duyurmayı amaçlayan basın faaliyetlerinin geniş bir zamanda, İngiltere'deki pek çok gazete ve derginin katkısıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Gazete yazıları için Rüstem Paşa'nın bir büyükelçi olarak hazırladığı raporlar, bağımsız bir devlet kurmayı amaçlayan Ermeniler ile bu sorunun büyümesine destek veren devletler tarafından karşılıklı çıkar ilişkisine dönüşmesi nedeniyle somut sonuçlar verememiştir.

Rüstem Paşa, Londra'da 20 Kasım 1895 tarihindeki vefatına kadar görevde kaldı ve görev süresinin tamamında Ermeni meselesine tüm yönleriyle hakim ve takipteydi. Kendisinden sonraki dönemde de Ermeniler ile İngiltere arasındaki ilişkiler devam etti ve XX. yüzyılın başındaki gelişmelerle beraber süreç Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na getirdi. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin Ermeni meselesi gibi; Ermeniler ile İngilizler arasındaki ilişkiler de farklı boyuta evrildi.

Sonuç

Ermeni meselesinin en kritik dönemlerinin yaşandığı 1885-1895 yılları arasında Osmanlı Devleti'ni İngiltere'de Londra Büyükelçisi olarak temsil eden Rüstem Paşa, tecrübesini iki ülke arasındaki diplomaside kullandı.

Berlin Antlaşması'ndan Ermeni sorununun artık uluslararası boyuta ulaştığı yıllarda önemli görevler üstlenen deneyimli büyükelçi, iki devlet arasında Ermeni meselesine ilişkin gelişmelerde etkin bir rol oynadı. Rüstem Paşa, Ermeni komitelerin Londra'da veya diğer şehirlerde yaptıkları toplantılar, buralarda alınan kararlar, basın faaliyetleri, silah kaçakçılığı konusu gibi önemli gündemleri takip etti. Osmanlı Devleti aleyhine yaşanabilecek gelişmeleri izleyen Rüstem Paşa, bunların önüne geçmeye çalışarak temsil ettiği devletin Avrupa'daki menfaatlerini ve imajını korumak için üzerine düşen görevleri yerine getirdi.

Rüstem Paşa, Ermeni komite üyelerinin İngiltere Hükümeti ve muhalefetteki eski parlamenterlerle ilişkilerini içeren yorumları da Hariciye Nezareti'ne rapor ederek İngiliz siyasetinin Ermenilere yaklaşımını değerlendirdi. Tecrübeli büyükelçi, Ermenilerin İngiltere'deki faaliyetleri ile ilgili istihbaratların gerçekliğini araştırdığı gibi, meselenin İstanbul'da duyulduğu kadar ciddi olup olmadığı gibi analizlerle süreçte etkin bir rol oynadı. Rüstem Paşa, Ermeni meselesi hakkında yanıltıcı bilgi veren gazetelere gerektiğinde rumuz

isimle makaleler hazırlayarak Osmanlı ülkesinde Ermenilerin huzur içinde yaşadığını, karışık olduğu iddia edilen şehirlerde asayişin sağlandığını ifade ederek, İngiliz basınının Ermenilerden gelen asılsız haber ve mektuplara doğruluğunu sorgulamadan sütunlarında yer vermesinin önüne geçmeye çalıştı.

Ermenilerin Rusya ve İngiltere'ye dini ortaklıklarını siyasi yakınlığa dönüştürme planları, İngiltere'de 1885-1895 yılları arasında görev yapan Rüstem Paşa'nın gündemindeki önemli konulardan birisi haline geldi. Dengeli ve itidalli bir diplomatik yaklaşım sergileyen Rüstem Paşa, bazı durumlarda İngiliz gazetelerine röportaj verdi. Bu mülakatlarda kendisinin de Hristiyan bir diplomat olarak Osmanlı padişahının herkesin eşitliğine saygı gösterdiği bir ülkede fırsatlar bulunduğunu vurguladı ve Osmanlı imajını kuvvetlendirmeye çalıştı. Ermeniler için istenilen ıslahatların reddedilmemesi gerektiği görüşünde olan Rüstem Paşa, Hariciye Nezareti'ne yazdığı raporlarda, aksi halde Avrupa'daki Osmanlı imajının zedeleneceğini belirterek Osmanlı hükümetini bu yönde uyarıcı raporlar hazırladı, aynı zamanda İngiliz Dışişleri yetkililerini uyarmak gibi girişimlerde bulundu.

Rüstem Paşa'nın çabalarına rağmen İngilizlerin yaklaşımı daima Osmanlı Devleti'ni geçiştirici nitelik taşıdı, bu bakımdan Ermeni meselesiyle ilgili attığı her adımdan sonuç çıkmasa da girişimleri Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin dengede tutulması ve diplomatik kriz yaşanmaması adına olumlu sonuçlar vermiştir.

Kaynakça

I.Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA. Hariciye Siyasi

BOA. HR. SYS. 2822/28, M.25.02.1888.

BOA.HR.SYS.2823-69. M.11.4.1892.

BOA. HR. SYS, 2828/12, M.03.10.1893.

BOA. HR. SYS. 2822/4. M.14.07.1888.

BOA.HR.SYS.2851/59, M.25.10.1893.

BOA.HR.SYS.2822/42, M.11.08.1888.

BOA. HR. SYS, 2753/21, M.04.12.1893

BOA.HR.SYS.216/15. M.18.07.1890

BOA., HR. SYS., 216/14, M.14.07.1890.

BOA.HR. SYS., 216/15, M.18.07.1890.

BOA.HR.SYS, 2757/10. M.20.08.1895.

BOA.HR. SYS, 2761/2. M.20.11.1888.

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni İlişkilerini Takibi (1885-1895)

BOA. HR. SYS. 2823/43, M.05.12.1890.

BOA.HR.SYS.2823/47, M. 12.01.1891.

BOA.Yıldız Arşivi, Hususi Maruzat

BOA. Y.Y.A.HUS.234/68, M.17.03.1890.

BOA.Y.A. HUS. 341/104. M.16.12.1895.

BOA.Y.A.HUS.259.17, M.02.05.1892.

BOA. YA. HUS. 211/53, M.03.03,1888.

BOA Hariciye Londra Sefareti

BOA.HR.SFR3...372/58.M.13.03.1890.

BOA.Yıldız, Elçilik, Şahbenderlik, Ateşelik

BOA.Y. PRK. EŞA, 16/1, M. M.29.06.1892.

BOA.Y. PRK. EŞA, 12/58, M.09.12.1890.

BOA.Yıldız Esas Evrakı

BOA. HR.Y.. EE. 51/93, M.08.05.1890.

BOA.HR.Y..EE..51/100/M.12.07.1890.

BOA.HR.Y..EE.51/101. M.18.07.1890

BOA.HR.Y..EE.51/102. M.18.07.1890

II. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

OBE: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. 2004. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No 68.

OBE: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. 2004. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 67.

OBE: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. 2005. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 75.

III. Süreli Yayınlar/The British Newspaper Archive

Daily News, October 22, 1890.

Aberden Press and Journall, June 30, 1893.

Pall Mall Gazette, November 4, 1893.

Daily Telegraph, October 5, 1893.

Pall Mall Gazette, October 7, 1893.

Oxfordshire Weekly News, November 14, 1894.

Manchester Evening News, November 14, 1894.

Edinburgh Evening News, November 15, 1894.

Manchester Courier, December 28, 1894.

Yorkshire Gazette, December 15, 1894.

Liverpool Mercury, December 15, 1894.

Glasgow Herald, December 15, 1894.

Aberden Free Press, December 15, 1894.

The Times, August 27, 1895.

IV. Araştırmalar ve İnceleme Eserler

Bağçeci, Yahya. 2013a "İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ve Ermeni Meselesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı 35, ss. 190-208.

_____. 2013b. *İngiltere'de Ermeni Propagandası*, İstanbul: Yalın Yayınları, 137-160.

Başak, Tolga. 2008. *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Bülbül, İsmail. 2021. "Osmanlı Belgelerine Göre Rus Nihilistler", *RUSAD* 5, 35-58, doi: <http://dx.doi.org/10.48068/rusad.893712>

Cırık, Bülent. 2021. "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleriyle İlgili Sunulan Bir Fezleke (1895)", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 15, Sayı 29, 19-38.

Çeken, Batuhan. 2022. "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları", *OTAM*, Sayı 51, 75-98.

Erim, Nihat. 1953. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt I, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Güllü, Ramazan Erhan. 2013. *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gülmez, Nurettin. 2006. "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, 70, 695-742.

Gürün, Kamuran. 1983. *Ermeni Dosyası*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İskefiyeli, Zeynep, 2007. "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 231-255.

_____. 2008. *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.

_____. 2017. Bağımsız Ermenistan Yolunda Vazgeçilmez Bir Unsur Olan Silahlı Savaş (1890-1895) 2, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, ss. 92-118.

Karal, E. Ziya. 2011. *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karacakaya, Recep. 2001. *Kaynakçalı Ermeni Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 52.

_____. 2003. "İngiltere'de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 11/Sonbahar.

Malhut, Mustafa. 2022. "Ermeni Meselesi'nin Uluslararasılaşması ve İngiltere", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71, 89-111.

Maden, Fahri. 2013. "Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları", *History Studies*, V.5, I.1, 267-286.

Münir Süreyya 2001. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 53.

Özbey, Ali Ulvi.2018. "Ermeni Meselesinde Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Etkisi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 60, 175-202.

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın İngiliz-Ermeni İlişkilerini Takibi (1885-1895)

- Sonyel, Salahi R. 1987. *The Ottoman Armenians Victims of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother, London.
- Şahin, Enis. 2006. "Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 123-140.
- Şimşir, N.Bilal 2003. *The Genesis Of The Armenian Question*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uras, Esat. 1987. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- Ünsal, Can. 2017. *Rüstem Paşa'nın Mutasarrıflığı Döneminde Cebel-i Lübnan (1873-1883)*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Yarar, Güler. 2015. "Ermeni Komitelerinin Mali Kaynakları", *Ermeni Araştırmaları*, 237-299.
- Yavuz, Fikrettin. 2015. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü: 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____. 2017. Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: "Basın, Misyosnerler ve Haber Ajansları", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ed. Bünyamin Kocaoğlu, Samsun: İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, No: 13,
- Yavuz, Fikrettin ve Zeynep İskefiyeli. 2020. "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri", *Belleken*, Cilt 84, Sayı 299, 357-399.
- Yıldızeli, F. Begüm. 2024. "James Bryce'in Ermeni Sorunu'ndaki Rolü", *Tarih Dergisi*, 83,169-191.

